

લોકવિદ્યાની વિભાવના

ડૉ. પંકજ આર. પટેલ

આસી. પ્રોફેસર, ગુજરાતી, આર્ટ્સ કોલેજ, ભીલડી, ગુજરાત.

ARTICLE DETAILS

Article History

Published Online: 12 June 2019

Keywords

વિભાવના, પરંપરા, પ્રતિબિંબ, લોકવિદ્યા.

ABSTRACT

પશ્ચિમના દેશોમાં ૧૭ મી ૧૮મી સદીથી શરૂ થયેલ જુદી-જુદી વિદ્યાશાખાઓમાં લોકવિદ્યા એ મહત્વની વિદ્યાશાખા છે. છેલ્લા ૩૦૦ વર્ષમાં લોકવિદ્યા વિશે ઘણું સંશોધન થયું છે. તેથી તેની વિભાવના પણ સતત બદલાતી રહી છે. લોકસાહિત્ય એ લોકવિદ્યાનો એક ભાગ છે. લોકવિદ્યા એ પરંપરાગત જ્ઞાનનું એક નવું ક્ષેત્ર છે, જે ૧૯ મી સદીથી ઉદય પામ્યું છે. તેમાં મૌખિક પરંપરા એનું મહત્વનું તત્વ છે. પેઢી દર પેઢી વારસાગત એ પ્રક્રિયા નિરંતર ચાલી આવે છે. જેમાં લોકમાનસનું પ્રતિબિંબ ઝિલાયેલું હોય છે. આપણી લોકવિદ્યામાં સૌ પ્રથમ અંગ્રેજોને રસ પડ્યો. અંગ્રેજોના આગમન પછી લોકવિદ્યાના અભ્યાસની શરૂઆત થઈ. લોકવિદ્યા એ લોકજીવનની સામગ્રી છે.

લોકસાહિત્યના શાસ્ત્રીય અભ્યાસનું નિમિત્ત 'ફોકલોર' બન્યું. યુરોપમાં અઢારમી સદીમાં 'રોમાન્ટિસિઝમ' નો યુગ આવ્યો. આ યુગમાં લોકોને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં પ્રાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં અને પુરાતન વસ્તુઓમાં રસ જાગ્યો. તેના કારણે પ્રજાના લક્ષણો માટે તાગ મેળવવાના પ્રયત્નો થયા. ધર્મયુદ્ધોને લીધે નાશ પામેલી સંસ્કૃતિના અવશેષોની શધ ચાલી. આ બધા પરિબલોને કારણે ફોકલોર એક સ્વતંત્ર વિદ્યાશાખા તરીકે અસ્તિત્વમાં આવી.

લોકવિદ્યાનું ક્ષેત્ર ખૂબ જ વિશાળ અને વ્યાપક છે. એનું કારણ સમગ્ર જીવનને વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક અને સાજિક રીતે જોડવાના અને પારસ્પરિક રૂપમાં ટકાવવાના માનવીય અભિગમોનું એ પરિણામ છે. આદિ કાળથી મનુષ્યએ જે અનુભવો મેળવ્યા અને એનો આધાર લઈને જીવનની વ્યવસ્થા ગોઠવી તેમાંથી લોકવિદ્યાઓ જન્મી છે. સામાજિક બનતા મનુષ્યને બીજા મનુષ્ય સાથે અને પ્રકૃતિ સાથે અનુકૂળન સાધવું પડે છે. આમાં સભ્યતાથી શરૂ કરીને સંસ્કૃતિ સુધીના વિકાસમાં લોકવિદ્યાઓ ઉપયોગી બની છે.

કલાથી લોકવિદ્યાઓ જુદી પડે છે. જીવનનિર્વાહ સાથે તે માટેની પ્રવૃત્તિ સાથે લોકવિદ્યા પ્રત્યક્ષ રીતે

સંકળાયેલી છે. યુગ પ્રમાણે લોકવિદ્યામાં પણ રૂપાંતર થતું રહે છે. પહેલા જે સ્થાન કંઠ પરંપરાનું હતું એ આજે ઓછું છે, પણ આધુનિક સમૂહમાધ્યમના દૂરદર્શન, રેડિયો, તેના દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય રૂપ પણ કંઠ-પરંપરાનો જ વિસ્તાર છે. લોકવિદ્યા એ જીવનસંલગ્ન મુખ્ય અંગ છે. એ રૂપ જરૂર બદલે છે. પરંતુ સર્વથા લુપ્ત તો ક્યારેય થતી જ નથી. લોકવિદ્યાની શરૂઆત

પ્રાચીન વસ્તુઓ પ્રત્યેનો પ્રેમ જાગૃત થતાં ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, જર્મની, ઇટાલી, યુરોપમાં કેટલાક વિદ્વાનોએ ઇ.સ. ૧૮૦૦ ની આસપાસ 'Folk-Lore' ની દિશામાં કામ આરંભી દીધું. તેઓએ શિલ્પ, સિક્કા, અલંકારો, રાયરચિલું એકઠું કરીને સંશોધન શરૂ કર્યું. તુલનાત્મક અભ્યાસો શરૂ થયા. ઇતિહાસકારોએ યુરોપની પ્રજાઓ અને એની જૂની નામશેષ થયેલી સંસ્કૃતિ વિશે કેટલાક તારણો તારવ્યાં. પૂર્વજો વિશે, જીવન પ્રણાલી વિશે રસ જાગ્યો. તેમની મહાકથાઓ પણ લખાવવાની શરૂ થઈ ગઈ.

આ સમયે ભારતમાં અંગ્રેજો દ્વારા વ્યવસ્થિત કેળવણીનો પાયો નંખાયો. ઇ.સ. ૧૮૫૭માં મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તામાં યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની શાખાઓ ખુલી. આથી બધાની મીટ ભારતીય સંસ્કૃતિ પર મંડાણી, તેની સંસ્કૃતિ, ધર્મ, ભાષા, ધર્મગ્રંથો

તરફ અંગેજ વિદ્વાનોની જીજ્ઞાસા વધી, સંશોધનો થયા. આ બધાના પરિણામ સ્વરૂપે ભારતની પ્રાંતીય ભાષામાં રહેલ લોકવિદ્યાના અભ્યાસની દિશા ખુલી . ‘Folk-Lore’ એટલે પારંપારિક ઉતરી આવેલી જાણકારી . આ જાણકારી અનેક વિષયોની હોઈ શકે. દા. ત., મકાન કેમ બાંધવું, કાપડ કેમ વણવું ત્યાંથી માંડીને વિચારો , વહેમો, રીત-રિવાજો વગેરેનો સમાવેશ લોકવિદ્યામાં થાય.

લોકવિદ્યા માટે અંગ્રેજીમાં ‘Folk-Lore’ શબ્દ વપરાય છે. ‘Folk-Lore’ શબ્દ સૌ પ્રથમ વિલિયમ જોહન થોમસે (માર્ટીન-તખલ્લુસવાળાં) તા. ૨૨-૮-૪૬ ના રોજ ‘એથેનિયમ’ નામના માસિકમાં તંત્રીને લખેલા પત્રમાં પ્રયોજેલો. આ પૂર્વે આ સંદર્ભે ‘Popular antiquities’ કે ‘Volkskunde’ જેવા શબ્દો પ્રયોજાતા , તેના બદલે આ શાખા માટે ‘Folk-Lore’ શબ્દ વાપરવો વધારે ઉચિત છે . તેમ તેણે સમજાવ્યું. ઇ.સ. ૧૮૧૨માં ગ્રિમબંધુઓએ જર્મન લોકકથાઓ આપીત્યારે ઘોડિયાનું નામ બદલ્યું અને ‘Volkskunde’ એવું નામ આપ્યું . આ પર્યાય જર્મન ભાષાનો છે . ‘Volk’ નો એંગ્લોસેક્શન પર્યાય ‘Volkskunde’ ની ચર્ચા મર્ટન એવા ઉપનામે કરી અને તેમાં સ્પષ્ટ કર્યું કે આ બન્ને પર્યાયો બરાબર નથી . એણે એમાં ‘Folk-Lore’ એવી સંજ્ઞાસૂચવી. બ્રિટિશ સંગ્રહલયની હસ્તપ્રતોના સંગ્રાહક સર હેનરી એલિસ દ્વારા ઇ . સ. ૧૮૧૩ માં ‘પોપ્યુલર એન્ટિક્વિટીઝ’ ના ત્રણ ભાગ પ્રગટ થયા, ત્યારે ફરી વિલિયમ જોન થોમસે ઇ .સ. ૧૮૪૬માં ‘FolkLore’ પર્યાય સૂચવ્યો . એ પછી જ ‘ફોલ્કલોર’ વ્યાપક રીતે સ્વીકારાયો અને વપરાતો થયો . ઇ.સ. ૧૮૭૮માં નૃવંશશાસ્ત્રના વિદ્વાન ઇ .બી. ટેલરે ‘ફોલ્કલોર સોસાયટી’ ની સ્થાપના કરી . એના અધ્યક્ષસ્થાને અનુગામીઓ તરીકે એડ્વિન લેંગ સિડની હાર્ટલેંગ વગેરે આવ્યા. એમણે આ પર્યાય આગળ વધાર્યો.

લોકવિદ્યામાં બે શબ્દો રહેલા છે - ‘લોક’ અને ‘વિદ્યા’ કે ‘લોક’ શબ્દનો અર્થ આપણે આગળ જોઈ ચૂક્યા. હવે ‘વિદ્યા’ એટલે કે ‘Lore’ શબ્દનો અર્થ જોઈ . ‘Lore’ શબ્દ એંગ્લોસેક્સના ‘Lar’ માંતી ઉતરી આવ્યો છે. ‘Lar’ એટલે શિખવવામાં આવતી વિદ્યા અને ‘Lor’ એટલે પરંપરા . ‘Folk-Lore’ એટલે પારંપરિક ઉતરી

આવેલી જાણકારી કે વિદ્યા , લોકજીવનની વિદ્યા અથવા લોકવિદ્યા. ગુજરાતીમાં ‘ફોલ્કલોર’ ના પર્યાયરૂપે ‘લોકવિદ્યા’ એવો પર્યાય પ્રયોજાય છે. તે યોગ્ય છે. પરંતુ ‘લોકવિદ્યા’ એવા શબ્દના કારણે બે પ્રકારની ભૂલ થતી આવી. લોકવિદ્યા એવા શબ્દનો અર્થ ‘એ માટેનું શાસ્ત્ર ’ પણ કરવામાં આવ્યો. પરંતુ પછી સપ્ષટ થયું કે આ તો સામગ્રી છે અને એને આધારે જે અભ્યાસ થાય તેને Folkloristics કહેવું જોઈએ.

‘ફોલ્કલોર’ અંગ્રેજી પર્યાયને હિંદીમાં ‘લોકવાર્તા’ રૂપે પ્રયોજવામાં આવે છે . અહીં ‘વાર્તા’ નો અર્થ કથા નથી. સંસ્કૃત શબ્દ ‘વાર્તા’ નો એક અર્થ અમરકોશમાં – આજીવો, જીવકા, વાર્તા, વૃત્તિવર્તનજીવને એવો આપ્યો છે . એ રીતે વાર્તાનો એક અર્થ જીવિકા કે આજીવિકા પણ છે . કૃષિ, વેપાર, ગોપાલન વગેરે જીવિકા માટેના વ્યવસાય છે . એનો અર્થ વૃત્તિ: વર્તન જીવને પણ છે . એટલે કે વાર્તા એટલે ‘વૃત્તિ’ અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ, કાર્ય, વ્યવસાય અને વર્તન એટલે એ દ્વારા થતી પ્રાપ્તિ કે વેતન . ‘વાર્તા’ એટલે એવી વૃત્તિ -પ્રવૃત્તિ જેના દ્વારા માણસ આજીવિકા મેળવે છે . વિવિધ વ્યવસાય અને એ માટેની પ્રવૃત્તિ માટે આજીવિકાની જે પદ્ધતિ છે , આયોજન છે તે વાર્તા . એમાંથી જ જ્ઞાન , કૌશલ્ય ને પરંપરા જન્મ્યા . માન્યતો બંધાઈ , રીતરિવાજ આવ્યા . સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો.

“જેમ્સ ફોર્બર્સ ગુજરાતી લોકવિદ્યાની ભૂમિકા રચનાર પહેલા વિદ્વાન ઠરે.” “ ‘લોર’ એટલે જ્ઞાન-કૌશલ્ય-પરંપરાનો એવો પ્રાથમિક કે પૂર્વ તબક્કો જ્યાં નથી રચાયું એનું શાસ્ત્ર કે નથી જરૂરી એ માટેનો અભ્યાસ . એમાં પરંપરાનું અનુકરણ જ મુખ્ય છે .” આજે જે કલા , વિજ્ઞાન, શાસ્ત્ર વગેરે છે તેનો પ્રારંભિક તબક્કો ‘લોર’ છે. કોઈ વ્યક્તિને જીવનોપયોગી કિં નવું સૂઝે તો એની વ્યક્તિથી વ્યક્તિની પરંપરા ચાલે અને પછી તે આખા માનવ-સમુદાયમાં વિસ્તરે . આમ આ ‘લોર’ અનેક મનુષ્યના અનુભવ -કૌશલ્યથી સિદ્ધ થાય છે . તેમાંથી શાસ્ત્રોનો જન્મ થાય અને તેનું અધ્યયન થાય . આજે આપણી પાસે આયુર્વેદ , રસાયણશાસ્ત્ર, ભાષા-સ્થાપત્ય-

શિલ્પ-ચિત્ર-નૃત્ય-સાહિત્ય-સંગીત જેવી લલિતકલાઓ છે તેના મૂળમાં 'લોર' છે.

'લોકવિદ્યા'ની મુખ્ય આવશ્યકતા પરંપરાગત હોવું તે છે. એટલે કે જે કાંઈ પરંપરાથી ઊતરી આવે છે તે 'લોકવિદ્યા'. લોકવિદ્યા માનવજીવન સાથે વણાયેલી વિદ્યા છે. જેમાં માન્યતા, પ્રથો, લોકોક્તિઓ, રીતરિવાજ, કહેવતો, મંત્ર, દંતકથો આદીનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આદિ માનવજાતિઓની બુદ્ધિની નૈસર્ગિકતા સહજ ને પ્રત્યક્ષ અભિવ્યક્તિમાં જોવા મળે છે. 'લોકવિદ્યા' એ માનવજાતિના યુગો યુગોથી થતા આવેલા અનુભવો અને જાણેલી વાતોનો વારસો છે. 'લોકવિદ્યા' એ મૌખિક પરંપરામાં જીવે છે. મૌખિક પરંપરા અને અનુકરણાત્મક પ્રક્રિયાથી ચાલી આવે છે. આદીકાળથી તે આ જ રીતે વહેતી આવે છે. આમાં લોકમાનસ પ્રતિબિંબિત થયેલું હોય છે.

લોકવિદ્યામાં રહેલા 'વિદ્યા' નો સર્વસામાન્ય અર્થ પહેલી જ અસરે કોઈની પાસે બેસીને વ્યવસ્થિત શિક્ષણ લેવું એવો સમજાય છે. જ્યાં વિદ્યા છે ત્યાં તેને ભણાવાતું શાસ્ત્ર છે. એમ માની લેવાતું હોય છે. પરંતુ 'Lore' છે તે શાસ્ત્ર વગરની વિદ્યા છે. એ તો પરંપરાગત રીતે જ મળતું જ્ઞાન છે. એમાં શાસ્ત્રની નહીં, પરંપરાની કોઠાની, આંતરસૂઝની જરૂર છે. આમ હોવા છતાં 'Lore' ને શાસ્ત્રબદ્ધ વિદ્યા સાથે કોઈ જ સંબંધ નથી એવું નથી લિખિતરૂપના કોઈપણ શાસ્ત્રનો વિકાસ તો 'Lore' રૂપે જ થાય છે. આમ જે જે શાસ્ત્રો છે, પ્રશિષ્ટ રૂપ પામેલી કલાઓ છે તે શરૂઆતમાં તો લોકવિદ્યા જ હતી. લોકવિદ્યાઓમાંથી કાળક્રમે વિવિધ શાસ્ત્રો ઘડાયા અને વિદ્યાશાખાઓ જન્મી.

વિવિધ વિદ્યાઓએ પોતપોતાની રીતે લોકવિદ્યાની વ્યાખ્યા આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જે આ મુજબ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ -3 માં આર્થર ટાઇલર લોકવિદ્યાની વ્યાખ્યા આપતા કહે છે કે - 'કહેણીથી કરણીથી જે કાંઈ સામગ્રી પરંપરાગત પેઢી દર પેઢી ઊતરી રહેતી હોય તે લોકવિદ્યા.'

વિલિયમ બાસ્કોમ લોકવિદ્યાની વ્યાખ્યા આપતાં કહે છે કે - 'તે શાબ્દિક કલા છે, જેમાં લોકકથા, પુરાકથા,

દંતકથા, કથાગીત, લોકમહાકાવ્ય, કહેવત, સમસ્યા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.'

ડો. હસુ યાજ્ઞિક કહે છે કે - 'લોકસાહિત્ય, લોકસંગીત, લોકનાટ્ય, લોકનૃત્ય, લોકચિત્રકલા, લોકસ્થાપત્ય કે ગૃહનિર્માણ, લોકરંજક કલાઓ અને લોકકસબો વગેરે જે કંઈ લોકજીવન સાથે પરંપરાગત રીતે સંકળાયેલું છે તેને લોકવિદ્યા કહેવામાં આવે છે.'

કનુભાઈ જાની કહે છે કે - 'લોકવિદ્યા એટલે મુખપરંપરાની કે રીતરિવાજથી પરંપરાગત ઊતરતી આવેલી સામગ્રી અને તે અંગેની બધી જાણકારી કે વિદ્યા.'

ડો. અમૃત પટેલ નોંધે છે કે - 'આદિમાનવ જાતિઓની બુદ્ધિની નૈસર્ગિક, સહજ અને પ્રત્યક્ષ અભિવ્યક્તિ લોકવિદ્યામાં જોવા મળે છે. લોકવિદ્યા એ માનવજાતિના યુગો યુગોથી થતા આવેલા અનુભવો અને જાણેલી વાતોનો વારસો છે.'

આમ, વિવિધ વિદ્યાઓએ આપેલી લોકવિદ્યાની વ્યાખ્યાઓ પરથી એમ કહી શકાય કે લોકવિદ્યા એ વિજ્ઞાનનું દ્વાર છે. આધુનિક સગવડતાઓ જેવીકે વિજ્ઞાનની નવી નવી શોધખોળો, કોમ્પ્યુટર, મોબાઇલ, વિમાન, મકાન વગેરે લોકવિદ્યાને જ આભારી છે. લોકવિદ્યામાં લોકસાહિત્ય, લોકસંસ્કૃતિ, કહેવતો, ખેતી અને પશુપાલન સાથે સંકળાયેલી પરંપરાઓ, નટ-બજાણિયા, મદારી અને કઠપુતફીવાળાના ખેલ, ડોશીવૈદું, મંત્રતંત્ર, ભરતગૂંથણ, લીંપણ, લોકમાનસને વ્યક્ત કરતી માન્યતાઓ વગેરે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. આધુનિક પ્રશિષ્ટ અને લિખિત પ્રવાહમાં જે શાસ્ત્રો અને વિદ્યાઓ છે, તેના મૂળમાં લોકવિદ્યાઓ છે. સભ્ય અને સંસ્કૃત બનેલા માનવસમાજની સુદીર્ઘ પરંપરામાં જ લોકવિદ્યાનો પિંડ બંધાય છે અને કાળક્રમે એમાંથી શાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાન જન્મે છે. લોકવિદ્યા એટલે માત્ર તળપટ્ટી એવી જીવનરીતિ અને માન્યતા નથી પરંતુ એ સાંસ્કારીત એવી પ્રક્રિયા છે. 'લોકવિદ્યામાં જે તે સમાજ અને તેની બોલી તથા તેની સમગ્ર સંસ્કૃતિનો ભૂમિકારૂપ અભ્યાસ અનિવાર્ય બને, એટલે લોકવિદ્યાને કેટલાક સંસ્કૃતિનો એક ભાગ ગણે છે.'

લોકવિદ્યાનું કાર્યક્ષેત્ર

પ્રાચીન સમયથી માનવજીવન અનેક પરિવર્તનો સાથે આજ સુધી પહોંચ્યું છે . માનવજીવનમાંથી આજ સુધી ઘણું સર્જાયું છે . લોકસમાજના સહિયારા સર્જનથી લોકજીવનમાં જે ઉમેરાયું છે , તે લોકવિદ્યાનું કાર્યક્ષેત્ર છે . લોકોની વિવિધ અભિવ્યક્તિઓમાંથી લોકકલાઓ જન્મી છે. ડો. નરેશ વેદ લોકવિદ્યાના કાર્યક્ષેત્ર વિશે નોંધે છે કે - ‘ફોલ્કલોર’ નું કાર્યક્ષેત્ર ઘણું વિશાળ છે . એનું મુખ્ય કામ ઐતિહાસિક કે પ્રાકૃતિક કોઇપણ જાતના વિજ્ઞાનમાં અનિવાર્ય છે એવી સામગ્રીના સંગ્રહ -સંચય અને સંપાદનનું તથા વર્ગીકરણ-વિશ્લેષણ અને અધ્યયનનું છે. કહો કે એ મનુષ્યોનો અંતરંગ ઇતિહાસ પુનઃસર્જે છે. સર્જકો અને ચિંતકોની અસાધારણ કૃતિઓમાં જે રહેલો છે તેને આધારે નહીં પણ સામાન્ય લોકની કાલીઘેલી વાણીમાં જે રીતે પ્રસ્તુત થયો છે તેને આધારે ! “માનવજીવનના તમામ પ્રકારના વર્તન પાછળ લોકમાનસ રહેલું છે. આ લોકમાનસનો અભ્યાસ પણ લોકવિદ્યામાં જ કરવો પડશે. આ ઉપરાંત સૂર અને સંગીત, ઘરઘથ્થુ ઇલાજ જેને આપણે વૈદ્ય કહીએ છીએ તે, રીતરિવાજ, માન્યતાઓ, શ્રદ્ધા-અશ્રદ્ધા, લોકરમતો, ધર્મ, સંસ્કૃતિ પણ લોકવિદ્યાના અભ્યાસનો વિષય છે. લોકવિદ્યા પોતે જ લોકજીવન જેટલી જ વ્યાપક, વિશદ છે. એટલે તો પુરાતત્વ, નૃવંશવિજ્ઞાન, દર્શનશાસ્ત્ર, સમાજવિદ્યા, મનોવિજ્ઞાન એમ જુદા જુદા દ્રષ્ટિ બિંદુએ જ જોઇ તપાસી શકાય.”

પ્રાચીન સમયથી આજ સુધીમાં લોકજીવનમાં જે કંઈ આવ્યું, ગયું અને ટક્યું એને લોકવિદ્યામાં સમાવિષ્ટ કરવા વિદ્વાનો પ્રયત્નો કરશે . લોકવિદ્યાનો સરળ અર્થ થાય છે, વિશેષ સંપાદન કરવું. પરંપરાથી ચાલ્યું આવતું જે કંઈ આપણી પાસે છે , પ્રાચીન સમયથી જે પ્રમાણે આપણે જીવ્યા છીએ, જીવવા માટે જે – જે નીતિ રીતિની આપણને જરૂર પડી છે અને આજ સુધી જે જે સાધનોની વચ્ચે, સાધનોની સાથે આપણું જીવન સુધર્યું , વિકસ્યું કે બગડ્યું એ તમામ બાબતોનો સમાવેશ લોકવિદ્યામાં થશે . લોકવિદ્યાનું ક્ષેત્ર જીવન જેટલું જ વિશાળ , વ્યાપક અને વૈવિધ્યસભર છે. આમ લોકવિદ્યા એ એક વિશાળ શાસ્ત્ર છે.

લોકવિદ્યાના વિભાગો

લોકજીવનમાં જેટલું વૈવિધ્ય છે તેટલું લોકવિદ્યાઓમાં પણ છે . લોકવિદ્યા કોઇપણ સમાજના એકમ કે પેટા એકમના જીવનને ઘડનારું એક બળ છે , તે સાથે એના કૌટુંબિક અને સામાજિક જીવનને આકાર આપવાનું જીવનસંલગ્ન સાધન પણ છે . તેથી લોકવિદ્યા સ્વરૂપે, પ્રકારે અને વર્ગો વૈવિધ્યસભર છે . લોકવિદ્યા એટલે લોકોની, જનસમાજની વિદ્યા . માનવજીવન અનેક પરિવર્તનો સાથે આજ સુધી પહોંચ્યું છે . આમ છતાં લોકોની અભિવ્યક્તિ જુદા -જુદા સમયે , સંદર્ભે જુદી -જુદી રીતે પ્રગટી છે . એમાં શબ્દ, નૃત્ય, ગાન, અભિનય, રીત-રિવાજ, સંસ્કૃતિ ઇત્યાદીના સમયે સમયે વિકાસનો વિસ્તાર થયો છે. આ બધું પરંપરાથી ચાલ્યું આવતું અને લોક સમાજમાં સતત પ્રવર્તમાન રહેલું એવું અંગ છે. તેથી લોકવિદ્યા એ એક વિશાળશાસ્ત્ર છે . લોકવિદ્યાને નીચે મુજબ વર્ગીકૃત કરી શકાય.

“ડોર્સનના મતે લોકવિદ્યાના ચાર મહત્વના ક્ષેત્રો છે. જેમાં (૧) મૌખિક સાહિત્ય, (૨) ભૌતિક લોકજીવન, (૩) સામાજિક લૌકિક રીતરિવાજ , (૪) રજૂઆત પામતી લોકકલાઓ.” નો સમાવેશ થાય છે . આ ચારેય ક્ષેત્રોની સમજ નીચે પ્રમાણે આપી શકાય.

(૧) મૌખિક સાહિત્ય:

મૌખિક રીતે વહન થયેલા વધારાના ઉચ્ચારણોના સ્વરૂપોનો આમાં સમાવેશ થાય છે . તેમાં લોકકથાનકો, ગીતો, કહેવતો, મંત્રાક્ષરો, ઉખાણાંનો પણ સમાવેશ થાય છે.

(૨) ભૌતિક લોકજીવન:

ભૌતિક લોકજીવનમાં કલાકૌશલ્યો તેમજ મકાનો બાંધવાની કુશળતા , રાંધણકળા, કાપડ બનાવવાની આવડત, ઓજારો અને હથિયારો વગેરે બનાવવાની આવડતનો સમાવેશ થાય છે.

(૩) સામાજિક લૌકિક રીતરિવાજ:

આમાં તહેવારો અને ઉત્સવોનો અભ્યાસ થાય છે . આ તહેવારો અને ઉત્સવો ધાર્મિક અને સંપ્રદાય નિરપેક્ષ હોઇ શકે છે . આ ઉપરાંત આમાં લોક -ઔષધિઓને પણ આવરી લેવાઇ છે.

(૪) રજૂઆત પામતી લોકકલાઓ:

વ્યક્તિગત રીતે અથવા તો સામૂહિક રીતે લોકવિદ્યા, લોકવેશભૂષા, લોકનૃત્યો, આવી પ્રત્યક્ષ રજૂઆત કે ભજવણી લોકવિદ્યારૂપે અનૌપચારિક સાહજિક પ્રકૃતિની હોય છે . પ્રશિષ્ટ કલાની જેમ એની સહેતુક સભાનતા ધરાવતી રજૂઆત હોતી નથી. આવી લોકકલાઓનો આમાં સમાવેશ થાય છે.

કનુભાઇ જાનીએ લોકવિદ્યાના વિભાગો વિશે આ રીતે નોંધ કરી છે.

“(૧) લોકોના ભૌતિક જીવનને લગતો વિભાગ કે જેમાં માનવીની મકાનરચના , પહેરવેશ, અન્નાદિની ટેવો , વ્યવસાય, રાચરચીલું વગેરે આવે છે.

(૨) સામાજિક જીવનને લગતો વિભાગ કે જેમાં રીતરિવાજ, ધાર્મિક વિધિઓ, લગ્ન-મરણની ક્રિયાઓ, ઓસડિયાં મૂળિયાં, દ્રવ્યકા, મંત્રોનું વૈદ્ય, શુકન-અપશુકન, સ્વપ્નો, માન્યતાઓ વગેરે આવે છે.

(૩) લોકકલાનો વિભાગ કે જેમાં સંગીત , નૃત્ય, નાટક અને ચિત્ર આવે છે.

(૪) લોકસાહિત્યનો વિભાગ કે જેમાં વાઙ્ -મય કલાનો સમાવેશ થાય છે.”

કનુભાઇ જાનીએ લોકવિદ્યાને જે ચાર વિભાગમાં વર્ગીકૃત કર્યું તે ચારેય વિભાગોને વિસ્તારથી સમજાવે.

(૧) ભૌતિક જીવનમાં મનુષ્ય શિકારી તરીકે જીવતો હતો, ત્યારે શિકાર કરવાના સાધનો , શસ્ત્રો ક્યા -ક્યા હતા ? કેવા પ્રકારની ગુફા કે ઝૂંપડામાં રહેતો હશે ? ખેતી અને પશુપાલન અવસ્થામાં શું શું ઉમેરાયું હશે ? આની સાથે અન્ય વ્યવસાયની પણ જરૂરિયાત ઉભી થયેલી. આમ વ્યવસાયની સાધન -સંપત્તિ, આવાસના પ્રકારો, વિવિધ વસ્ત્રો , અલંકારો, ખોરાકની જુદી -જુદી વસ્તુઓના પ્રકારો, વ્યસનની વસ્તુઓ ટૂંકમાં લોકોના ભૌતિક જીવન સાથે સંકળાયેલી તમામ સામગ્રીનો સમાવેશ આ વિભાગમાં થશે.

(૨) માનવ એ એક સામાજિક પ્રાણી છે . માનવમાંથી સમાજજીવનને અલગ પાડી શકાય નહીં . સમાજજીવનથી લોકજીવન વિકસે છે . એટલે લોકોના સમાજજીવનને લગતી બાબતો જેવી કે લગ્ન , ધાર્મિક

વિધિઓ, સામાજિક રીતરિવાજો , વ્યવહારો, શુકન-અપશુકનના ખ્યાલો વગેરે બાબતોનો અભ્યાસ આ વિભાગમાં કરવામાં આવે છે.

(૩) લોકકલાઓનું ક્ષેત્ર પણ વિસ્તૃત છે . પેટ ભરાયા પછી મન ભરાવવાના સાચા દીલના પ્રયાસોમાંથી લોકકલાઓનો જન્મ થયો છે . ઉત્સવ, રમત-ગમત, લીંપણ, લોકસંગીત, ખાટલાભરત, ભવાઇ, બરત-ગૂંથણ, લોકચિત્રો, રામલીલા, ગાયન-વાદનની કલા , વિશેષ શક્તિઓ પ્રગટ કરતી કલા વગેરે ઘણી બાબતોનો સમાવેશ લોકકલામાં કરાવવામાં આવે છે.

(૪) આ ચોથા વિભાગમાં વાઙ્ -મયકલાનો એટલે કે મુખ્ય પરંપરાગત કલા પર ભાર મુકવામાં આવે છે . જેને ‘Oral Arts’ પણ કહે છે . તેમાં હર્ષનો , શોકનો ભાવ વ્યક્ત કરતાં ધ્વનિઓનો સમાવેશ થાય છે . ઢોર હાંકવાનો, બોલાવવાનો, ડચકારો, સાદ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ભુવાઓ જ્યારે ધુણતા હોય ત્યારે જે અવાજ કાઢે છે, જે હાકલા - પડકારા કરે છે, હાલરડામાં પણ આવા ધ્વનિઓ છે . લોકસાહિત્ય એ લોકોની શાબ્દિક અભિવ્યક્તિ છે . તેની અભિવ્યક્તિ ગદ્ય અને પદ્યમાં થાય છે . તે રીતે ગદ્યમાં લોકકથા , દ્રવ્યકા, રૂઢિપ્રયોગો, ઓઠા, કહેવતો, દ્રવ્યકાઓ, સમસ્યાઓ અને પદ્યમાં લોકગીતો , દુહાઓ, ગીતકથાઓ, ઉખાણાં, સુભાષિતો, જોડકણાં વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ -૩ માં લોકવિદ્યાના મોટા ચાર પ્રકારો આ રીતે દર્શાવ્યા છે. ‘લોકવિદ્યાના મોટા ચાર પ્રકારો છે. (૧) લોકવાઙ્-મય કે લોકસાહિત્ય, (૨) લોકોનું સમાજજીવન, (૩) લોકકલાઓ (નૃત્ય, નાટક, સંગીત અને ચિત્ર), (૪) લોકકારીગરી’

“પ્રો. બુન્વાદે લોકવિદ્યાના ત્રણ વિભાગો આપ્યા છે. (૧) શાબ્દિક લોકવિદ્યા, (૨) અંશત: શાબ્દિક લોકવિદ્યા, (૩) અશાબ્દિક લોકવિદ્યા.”

હવે આ ત્રણેય વિભાગો વિશે ટૂંકમાં જોઈએ.

(૧) શાબ્દિક લોકવિદ્યા:

આમાં લોકકથા, કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગો, દ્રવ્યકા, લોકનાટ્ય, લોકગીત, ગીતકથા, ભડલી વર્તારા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(૨) અંશતઃ શાબ્દિક લોકવિદ્યા:

આમાં લોકનૃત્ય , લોક રીતરિવાજ અને લોકોત્સવનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

(૩) અશાબ્દિક લોકવિદ્યા:

આમાં લીપણ , શિલ્પ, લોકસ્થાપત્ય, ચિત્રનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

ડો. હસુ યાજ્ઞિક લોકવિદ્યાના પ્રકારો નીચે મુજબ જણાવે છે.

૧	લોકસાહિત્ય -	Folk-Literature
૨	લોકસંગીત -	Folk-Music
૩	લોકનાટ્ય -	Folk-Drama
૪	લોકનૃત્ય -	Folk-Dance
૫	લોકસ્થાપત્ય -	Folk-Architecture
૬	લોકવસ્ત્રાભૂષણ -	Folk-Costume
૭	લોકકલા -	Folk-Art, ચિત્રકલાદિ
૮	લોકકસબ -	Folk-Craft
૯	લોકમનોરંજન -	Folk-Recreation
૧૦	લોકમાન્યતા -	Folk-Belief

હવે આ પ્રકારો વિશે ટૂંકમાં જોઈએ તો લોકવિદ્યાના વિવિધ પ્રકારોમાં જોઈએ તો લોકસાહિત્યનું ક્ષેત્ર વિશેષ વ્યાપક છે . એનું માધ્યમ વાણી હોવાથી સંગીત, કલા, કસબ, નૃત્ય, સ્થાપત્ય, મનોરંજન એમ વિવિધ પ્રકારોમાં જે કંઈ હતું તેનું સીધું પ્રતિબિંબ એમાં ઝિલાયું છે. લોકસાહિત્યના મુખ્ય બે પ્રકારો તે લોકકથા અને લોકગીત છે . લોકસંગીત એટલે લોકોના સર્વમાન્ય એવા પ્રવાહમાં , લોકવિદ્યાના એક વિશિષ્ટ અંગરૂપે , પરંપરાથી ગવાતું રહ્યું છે તે સંગીત . તે માત્ર અનુકરણ અને સહભાગીપણાથી જ ગવાતું રહે છે . તે સંગીત. તે માત્ર અનુકરણ અને સહભાગીપણાથી જ ગવાતું રહે છે . તેમાં હાલરડું, રાસ-ગરબા, પદભજન, લગ્નગીત, મરસિયા, શ્રમગીત, ઉત્સવ ગીત, બારમાસી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. લોકનાટ્યનો અર્થ નાટ્યરૂપી લોકવિદ્યા એવો થાય છે

અને તેમાં વિવિધ કથાઓને જ મુખ્યત્વે વાચિક અને આંગિક અભિનય વડે રજૂ કરવામાં આવે છે. લોકનાટ્યમાં સંવાદની સાથે ગાયન, વાદન અને નૃત્ય પણ સંકળાયેલા છે. તેના મોટા ભાગના પ્રકારો અન સ્વરૂપોને કથા સાથે સંબંધ છે . રામલીલા, કૃષ્ણલીલા, ભવાઈ વગેરે તેના પ્રકારો છે.

વિશ્વની જુદી-જુદી જાતિઓમાં લોકનૃત્યોના અનેક પ્રકારો છે. પરંતુ લોકવિદ્યા તરીકે સાર્વત્રિક સામ્ય એ છે કે તે જીવનનો ભાગ હોય છે અને ધર્મ સાથે, વિવિધ ઋતુઓ સાથે, વિવિધ સંસ્કારો સાથે અને સામાજિક ધાર્મિક ઉત્સવો અને પર્વો સાથે જોડાયેલા છે. ગુજરાતમાં જે લોકનૃત્યો છે તેમાં રાસ-ગરબા, ટિપ્પણી, ટીટોડો, રાંદલનો ઘોડો વગેરે મુખ્ય છે. લોકસ્થાપત્ય અને લોકકસબની લોકવિદ્યાઓનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ લોકજીવનની ભૌતિક જરૂરત સાથે છે . તર્ક કરી શકાત પ્રાણી તરીકે માણસનો બૌદ્ધિક વિકાસ થયો, તે સાથે જ નિવાસ અને ભોજન માટે તથા ટાઢ -તડકાથી શરીરને રક્ષવા માટેની ફૂનેહ મેળવી . હિંસક પ્રાણી, ટાઢ-તડકાથી, પૂર કે આગ વગેરેથી મૂકત થવા એણે વસ્ત્રો શોધ્યા, ગુફો, શોધી અને ગૃહનિવાસ કર્યો . લોકકલા અને કસબમાં લોકચિત્ર , લોકભરત, લોકશિલ્પ, હસ્તોદ્યોગના હુન્નર, લોકસ્થાપત્ય, વિવિધ કલાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આવી કલાઓ અને કસબોને મુખ્ય ત્રણ વર્ગોમાં વહેંચી શકાય . દેહ વિષયક , નિવાસ વિષયક અને વ્યવહાર-ધર્માદિ વિષયક , લોકમનોરંજનમાં વિવિધ પ્રકારના ખેલ મુખ્ય છે . મદારી-વાદી, બહુરૂપી, ભાંડ, ભવાયા, મલ્લ, નટ-બજાણિયા, કઠપૂતફીના ખેલવાળા લોકમનોરંજનનું કાર્ય કરે છે . લોકમાન્યતા લોકજીવનનાં જગત અને જીવનના અનુભવને અને ગૃહિત એવી ધારણાઓને તેમના વ્યક્તિગત , કૌટુંબિક, જાતિગત જીવનને સાંકળતું તત્વ છે . એમાં નીતિ, ધર્મ, ધારણાઓ તેમજ આધુનિક શિક્ષિત દ્રષ્ટિએ જેને અંધશ્રદ્ધા અને વહેમ કહીએ છીએ તે બધું જ સંકળાય છે . તેના મૂળ આંતરિક હોય છે તે બધાંની પાછળ પણ કોઈ તર્ક, જ્ઞાન હોય છે, એનાં પ્રવર્તનનો હેતુ પણ હોય છે.

આમ લોકવિદ્યા પરંપરાગત સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયા અને પરંપરા તરીકે વ્યાપક છે . એમાં પુરાકથા, લોકકથા,

દંતકથા, કહેવતો, ઓઠાં, પહેરવેશના વસ્ત્રાભૂષણ, નિવાસ, નિર્માણ માટેની કલાઓ, લોકસંગીત, રીતરિવાજ વગેરે એમ અનેક પ્રકારની સામગ્રી છે. એમની આવી લોકવિદ્યાઓ દ્વારા જ્ઞાન કે જાણકારી, જીવન અને જગતને જાણવા સમજવાની દ્રષ્ટિ, ધારણા કે માન્યતા અને એણી

સંસ્કૃતિ ઘડાય છે. આ એમના સાંસ્કૃતિક જીવનનો વારસો છે અને એમના અસ્તિત્વને આકાર આપતો પાયો છે. જેમ-જેમ સમય બદલાય તેમ-તેમ લોકવિદ્યાની સામગ્રી અને સંક્રમણની પદ્ધતિ પણ બદલાય છે.

સંદર્ભસૂચી:

- (૧) 'સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ', પ્રકાશક: રમણભાઈ ડી. પરીખ, મહામાત્ર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૫, આંચમી આવૃત્તિ: ૧૯૬૯, પૃ. ૭૩ ૭
- (૨) 'ચંપાની કાળોઓમાં કસ્તૂરી', પ્રકાશક: અમૃત પટેલ પોતે, પ્રથમ આવૃત્તિ: ૧૯૯૨, પૃ. ૪
- (૩) 'વીરડો', સં: નરોત્તમ પલાણ, જૂન: ૧૯૮૧, પૃ. ૨૪
- (૪) 'લોકસાહિત્ય આલોક', સં: જસવંત શેખડીવાળા, પ્રકાશક: પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, નિશાપોળ, ઝવેરીવાડ, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ, આવૃત્તિ: ૧૯૯૭, પૃ. ૭
- (૫) 'લોકવિદ્યાવિજ્ઞાન', સં: હસુ યાજ્ઞિક, પ્રકાશક: યુનિ. ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ: ૨૦૦૧, પૃ. ૧
- (૬) 'લોકવાડ્મય', સં: કનુભાઈ જાની, પ્રકાશક: નહેરુચેર, સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. રાજકોટ પ્રથમ આવૃત્તિ: ૧૯૯૨, પૃ. ૨